(Сімейна історія)

Устим сидів супроти печі на низенькому ослінчику і чистив картоплю, а на печі позіхала Оляна і, одпозіхавшись, питалася кволим, як у хворої, голосом:

— Устиме... ти вп'єть картоплю товсто чистиш?

— А тобі що — крізь комин видно? — усміхався Устим двома верхніми зубами, тому що більше їх у нього не було.

— Та я ж чую, що в цеберку бухкає, наче кавунячі скибки,— вистогнувала Оляна і знову заходжувалася позіхати, довго, зі стражденною насолодою в голосі.

— Чи ти бачив отаке... причепилося,— дивувалась.— І що воно ото з людиною зробиться? Ах-ха-ха-ха-а-а... Тьху! Чи то вмирати мені вже?..

І вмовкала. І довго лежала нишком, наслухаючи, що скаже Устим.

Устим нічого не сказав. Тільки обчищена картоплина у чавунчик з водою булькнула.

У печі вже топилося, сичало тихо, потріскувало, і в хаті пахло холодним димком: дрова тільки розгоралися, до того ж старі, трухлі, коли Устим рубав їх удосвіта, з-під сокири аж юшиця чвиркала.

Уже років три, як Устимові не спиться. То ревматизм розбудить, то сон поганий. Не оте плетиво з видінь і реальності, що всім сниться і Устимові теж, доки молодий був, снилося, а якісь викрійки з того, що пережив. Бачити його не хотілося, то вставав, одягався і йшов поратися по господарству: виводив козу в леваду і припинав, рубав дрова,

витягав з колодязя ніким іще не початої після ночі води (ще, дивись, і зоря або місяця старого скибочка зблисне у цеберці, як висаджує її на цямрину), а коли все те було зроблено, розпалював у печі. Не задля того щоб догодити Оляні — про це Устим навіть не думав ніколи,— просто він любив усяку досвітню роботу.

Коли Устим прокидався, ворушилася на печі й Оляна, позіхала, постогнувала і бубоніла сердито: "Треба ото менше тих книжок жерти, тоді й спатиметься". І як тільки Устим виходив з хати, знову засинала.

Устим справді читав щодня. Найчастіше то були підручники для п'ятого класу, що зосталися від синового вчення: географія, природознавство, історія... Навіть арифметику Устим читав, не все, правда, а задачки. Сяде біля столу, складе руки по-учнівськи і чітко,

як перед учителем, вичитує: "Вага вершків становить шістнадцять процентів ваги молока. Скільки вершків вийде з дванадцяти тонн молока?" Прочитає і замислиться на хвилю. Тоді скивне головою, радісно, по-дитячому засміється й скаже: "Та скільки ж? Мабуть, до трясці!"

Траплялися Устимові книжки й про життя. Він читав їх так само старанно, як і підручники, але ніякій з них не вірив. "Ловко набрехано!" — тільки й скаже, бувало. Або мовчки віддасть бібліотекарці й попросить: "Мені щось таке, щоб не видумане було..."

Надворі вже розвиднілося до синього в шибках, і шибки немов зацвіли досвітнім небом. Оляна злізла з печі на лежанку і позіхнула ще й на лежанці. При цьому вона взялася долонею під щоку, наче до співу, одкинулася назад, всапнула повнісінькі груди повітря, так що аж тіло все затрусилося, і з тою ж солодкою знемогою, що й на печі, вивела позіханку, "Позіхи", як звала свою недугу Оляна, починалися в неї з гикавки, що нападає на людей після тривкого обіду, а далі йшла справжня пісня з отих "ах" та "хо-хо-оуу". Кінчалося тим, що Оляна,

зітхнувши, тупо дивилася в долівку і казала: "Вп'єть позіхи найшли, тепер цілідень голова болітиме... "

І то вже вона до вечора слухатиме себе: починає боліти голова чи ще не починає.

— Таке як розвидняїцця,— сказала Оляна з лежанки і здивовано закліпала підпухлими повіками, ніби на печі не було віконця і вона в нього не дивилася.

— Так, як і вчора було,— мовив Устим розважно.— Зразу ніч, тоді ранок, а тоді вже день.— І дивився на картоплину, що чистив, і усміхався собі, вузькоплечо сутулячись над цеберкою.

Іноді ж, як уночі Устима не "крутив" ревматизм і він чув, що в тілі жевріє схоже щось на здоров'я, додавав і таке, приміром:

— Тікає, ніч-гава, бо ранок на неї — ги-ги! — свиснув...— І брови йому сіренькі, що росли вперед, козирочками, здригалися од ласкавої усмішки.

В хаті стояла молочно-синя імла й ледь відчутна прохолода, що вбирається під осінь до людей, у кого не дерев'яна підлога, а долівка і стіни вутлі, тільки на глині й тримаються. Казав син Петько, добрий лагідний хлопець, худий і носатенький, як і Устим (він працював у Полтаві шофером на молоковозі): "Давайте, тату, я стіни цеглою обкладу. Тепліше буде та і збоку подивитися — краще". Але Устим не погодився: нізащо хлопцеві витрачатися? Зійшлися на тому, щоб дах перекрити, бо ніде вже по селу хат під соломою не було. Виходило так, що Устим найбідніший од усіх...

І перекрили. Шифером. А коли пішли на леваду подивитися здалеку, як воно тепер, то побачили, що бовдур, груба червона полив'яна, нахилився у двір, і хата немов згорбатіла... Петько бідкавсь і поривався

лізти поправлять, а Устим сміявся двозубо, як дитина, й казав: "Хай так! Рівно постав, то подумають, що тут молоді живуть та здорові, а так видно: покидьки!.. "

Устим дочистив картоплю, поклав ніж на долівку і закурив. Не закурив — припав до цигарки, і кашляв, і втирав сльози покрученими пальцями, і щасливо усміхався — то до цигарки, то до картоплі начищеної в чавунчику, то до полум'я в печі. Це була перша його цигарка сьогодні, така жадана, така міцна, що од першої ж затяжки він аж оп'янів. А тут ще ранок видався — ясний, прозорий у далечі, веселий парубочок. Надворі повсюди лежала роса: на пожовклій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою у хліві, що її павуки звечора наткали, на капустах у городі... А левада вся була сива.

Устим любив ранки за хорошої години. Страх як любив. І так про свою ту любов казав: "Мені, як ранок ясненький, то наче життя ізнову починається — ги-и! — Наче я ще ота-кий-о! — І показував долонею, який він заввишки до землі хлопчак.— Та ще як присниться щось хороше, а не погане, тоді немає кращого в світі... "

А шибки вже зацвіли тендітно-рум'яним цвітом, і в хаті немов потеплішало: ось-ось вийде сонце над степ.

Оляна, постогнуючи, дісталася до лави, сіла і руки в пелені поскладала. Довго сиділа так, блукаючи очима по хаті. Вузько примружені, очі ті, либонь, нічого не бачили, а лиш дослухалися, що робиться в її, Олянином, тілі — у грудях, у попереку, в ногах, у животі... Оляна любила і вміла слухати себе, своє тіло. Але сьогодні воно мовчало. Ніде ніщо не крутило, не шпигало, і кров у жилах не "бухкала", як те часто Оляні здавалося і вчувалося.

— О! Вже давиться, давиться тією цигаркою,— сказала вона і, скрививши рот, подивилася на Устима, що знову тяжко закашлявся.

Цими словами вона щодня починала сварку. Устим на те тільки усміхався і мовчав. Він був щасливий і не хотів розлучатися зі своїм щастям отак зрання. Тому і мовчав. А то так виходив геть із хати, і кашляв надворі, і дивився крізь сльозу на сонце, на роси, ближні й далекі, і посміхався до всього, що бачив.

— Колись люди вставали та Богу молилися, а ти — лаяться мерщій,— сказав Устим і знову закашлявся крізь посмішку.

Однак Оляна вже не слухала його, а дивилася у вікно. У дворі на кілку висіло догори дном закіптюжене горня. Все так немов, як і вчора, було, і от — горня.

— Хто це нам повісив горщеня оте на кілку, не бачив? — спитала заморочено.

Устим підвівся з ослінчика — штани під коліньми гармошкою, суглоби хрусь, хрусь, наче два сухих сучки одломилося,— і теж подивився у вікно.

— Та, видно ж, хтось приніс та й повісив, раз висить,— ворухнув бровами-козирочками.

Оляна вузькооко вставилася на нього, куточки рота призиркувато здригнулися.

— "Прині-іс", "пові-ісив",— перекривила.— Який би ж це дурко приніс його тобі та й повісив! То ж наше горня, що я в ньому курям варю!

— А чого ж ти питаєш тоді? — заусміхався Устим.— Наше то й наше.

— Бо зразу не впізнала, а тепер упізнала. Піди он краще козеня перепни, йому ж пастися ні на чому! "Пові-ісив... "

Устим накинув старенький солдатський бушлат, що син колись із армії приніс, узяв ослінчик під пахву і пішов на леваду, радий, що тепер йому воля: сонце червоне, дими з бовдурів, трава по-осінньому холодом пахне... Кури досхочу, гомони з козеням, якщо мовчки сидіти набридне. А то ще наставиш йому долоню, а воно лобом у неї лучить безрогим, цапки стає і лучить. Недавно вродилося, а вже битися. Як людина!

Цілий день отак сидів би на леваді та милувався білим світом, якби кості не мерзли...

Здоров'я Устимове ще тридцять літ тому забрали війни — одна з німцями, друга, без перепочинку, з японцями. І так його побило в першому ж бою на Далекому Сході, що ледве оклигав. Дослужував уже не як солдат, а як півсолдата — охороняв полонених японців.

Повернувся додому в сорок шостому і від полустанка йшов до села пішки. Степом ішов. У куцій шинелі (довгі всі були на Устима широкі, а ті, що якраз — куці), в кирзових чоботях з просторими халявами,— такими просторими, що вітер у них гуляв,— та тугим, повним під зав'язку речовим мішком за плечима. Ішов, і то усміхався навкруги, то мовчки скліпував повіками сльози з очей.

"Біжать — і все, і нічого їм не зробиш!"

Двічі тяжко поранений, раз майже вбитий, Устим аж тоді, в степу, повірив, що вцілів і от іде додому.

Йти було далеченько, дванадцять кілометрів, але — "пішки не грішки!" — згадалася давня примовка, і Устим цибав широко, розбризкуючи великими чобітьми руді калюжки: видно, недавнечко пробіг степом дощ. Попереду мрів у надвечірньому мареві Безводий колодязь із журавлем, і журавель той справді скидався на одинокого сумного птаха. Устим добре знав Безводий колодязь — сторожував колись біля нього корів, що ночували в загороді, а вдень возив кіньми

молоко на молочарню. Неглибокий, закиданий паліччям та всяким сміттям, що вітер несе у негоду, Безводий колодязь і справді був завжди сухий: пішло від нього джерело Проте на журавлиній вервечці ще висіло цебро, обкопане іржавими обручами, старе, руде від усохлого моху. У вітряні дні цебро тихо і жалібно співало, а коли йшли дощі, у ньому збиралася вода і довго потім скапувала по краплині на сухе колодязне дно.

"Щось не видно цебра. Украли, мабуть, або осколкам одбило..."

Трохи праворуч од Безводого побачив Устим і Жовнірів млин-вітряк, що так само, як і до війни, самотньо стояв посеред степу на високій могилі і не молов. І здалеку видно: не меле й зараз, бо одне рамено в небо, неначе пророчий перст, показує, двоє інші — на Дніпро і Полтаву, а четвертого нема.

Сонце вже торкнулося землі і висівало на степ червоний пилок. Сховається ось зараз. "Та воно й краще прийти додому ввечері,— міркував Устим,— менше бачитимуть". Правду кажучи, йому трохи ніяково було за куцу оту, ще й пожмакану в дорозі шинельчину і за довгі свої ноги-сурелі у широких кирзових халявах. Можна було б, звісно, скинути шинелю і нести її в руці, хай побачили б люди нову-новісіньку гімнастерку з орденом і півдесятком бойових медалей,— теж якось...

"Ні, краще вже смерком прийти".

І, подумавши так, Устим побіг, довгоногого, по-лелечому, і речовий мішок важко чукикався йому на спині. Село хотілося побачити завидна, хоч би здалеку, хату свою надгорілу (писала Оляна, що й досі не вкрили, бо нікому й нічим, а накидали зверху соломи і вивершили стіжком, аби дощі не залили). Так і брався далі, то бігом, то підбігцем. А груди побиті хлипали і рипіли.

І таки побачив і хату свого, вже з верхом, ушиту новою жовтою соломою, і село проти червоної загради, де зайшло сонце, і просинюваті дими, що снувалися в жовтих садах і над усією низовиною...

Згадка ця, як ішов степом, як біг на червону заграву, як дихнуло на нього раптом вільгою прохолодою з левад, була Устимові наймиліша з усього життя, і він часто грів нею зморене вже серце. А далі згадувати не хотів, і, може, тому все те, що було згодом, що Устим проганяв від себе роботою, цигарками з кашлем чи балачкою, приходило до нього вночі: мовляв, ти від мене втікаєш, то я тебе уві сні дожену! І доганяло, і крутило разом з ревматизмом та ранами старими, доки Устим не прокидався та не заходжувався коло якоїсь роботи. А може, то і не сон був, а полусниво, бо як же так — спиш і чуєш, як вишневий цвіт через вийняту шибку у вікні пахне...

Дістався до села, коли надворі стояв уже густий присмерк. У хаті не світилося. На лаві сидів Петько і плакав. Устим тремтячими пальцями розстебнув на грудях шинелю, зняв її разом з речовим мішком і пішов до Петька.

— А чого цей хлопчик плаче? — ледь вимовив крізь давучий клубок у горлі.— Чого плаче цей хлопчик, га?

Петько, що принишк, як тільки Устим переступив поріг, зщулився на лаві коло вікна і сказав, хлипнувши:

— Бо штратно...

— Кого ж тобі страшно?

— Ночі...

Устим узяв його на руки, обцілував стрижену голівку і пригорнув її собі до щоки. А дихати так важко було...

— Це ж тато твій прийшов,— підняв пальцем синове підборіддя.— Дивись: тато! Не впізнаєш — ги-и? А де ж це мама?

— Козу Маньку пішла доїть,— похнюпився Петько.

І тут увійшла Оляна. Стала біля порога, вся в чорному чи сірому і з білим глеченям у руках.

— О божечко...— зронила глухо, і в її голосі вчулося Устимові не стільки радості, як переляку.

"Одвикла",— подумав ніжно. Підійшов, узяв з долонь тепле від молока глеченя і поставив біля цеберки з водою на лаві. Аж тоді обняв жінчині плечі.

Чужі якісь вони були. І руки чужі, кволі. Та й Устим обняв так незграбно, наче хлопчисько... "Обоє ми одвикли... "

Засвітили. Устимів орден та медалі тьмяно заблищали у щербатому світлі од бликуна — він горів тільки одним вугликом ґнота. Оляна поклала на груди Устимові руки — вони пахли козячим молоком,— притулилася до них лицем і заплакала.

— Ну, годі, годі,— сказав Устим тремтячим голосом.— Живий же... Потім усі троє сиділи за столом, і Устим викладав те, що приніс за

плечима з війни: плескатий німецький казанок, у якому щось побрязкувало, баклажку в повстяному чохлі, алюмінієву ложку з виделкою, що складалися пополам, складаний ножик, при якому теж були куці ложка та виделка, а ще лезо, рогова колупачка для зубів і терпужок, щоб нігті спилювати; чотири метри білої матерії байкової, яку видавали на зимові онучі, і стільки ж матерії на онучі літні; два казенні рушники, галіфе синє (командир роти, що пройшов з Устимом обидві війни, подарував на прощання); дві реміняки формені, брезентову і

шкіряну, пілотку, двопалі рукавиці — все було нове, блищало й пахло новим. Припослідок Устим дістав з мішка дві банки рибних консервів, шість оселедців, загорнутих у лопотючий папір, і суху, потріскану на часточки солдатську хлібину.

— Чи й не їв у дорозі нічого? — спитала Оляна.

— Якби не їв, то й не добрався б! — весело сказав Устим і нахилився до Петька.— Ану ж, синоцю, давай сюди пеленку мерщій!

Петько, несміливо усміхаючись (зубик один був у нього щербатий, і посмішка виходила жалібна), наставив пелену. Устим висипав у неї просто з мішка жмень зо три червоних гострокутих кедрових горіхів.

— Ба які! Це — кальоні. Отаке ще є на світі! Білочки їх люблять хрумати і діти маленькі й великі, як ти, ги-и! Лущ...

Тоді вхопив пілотку нову і спритно та чепурно надів її на стрижену голівчину, шаснув рукою в казанок, дістав звідти блискучу, як із золота, медаль і, схвильовано сапаючи, пришпилив до Петькової сорочки.

Вечеряли довго і смачно. Оляна внесла із сіней кусень сала холодного, півпляшки горілки (од ушивальників зосталася, сказала), накраяла свіжого хліба, а Устимів буханець прибрала геть.

— Це таке, хіба на сухарі.

— А я думав, що у вас тут проголодь. Всюди зараз не густо в людей, — гомонів Устим і їв, їв, червоніючи у вилицях, радісно збуджений від чарки і від усього.

— Я ж козенят продала оце недавно та й прикупила ото і хліба мішечок, і сала два шматки. А так у людей, та ще в тих, що хитрувати не вміють, не дуже є що їсти,— розказувала Оляна.

Петько тим часом поліз на піч, хрускав там горіхами, крадькома дивився на батька через комин і затамувавши подих слухав, як подзеленькують його медалі.

— Коза виручає,— хвалилася Оляна.— І молочка потроху дає, і козенят щороку двоє-троє приводить. Німці козячого м'яса не любили, того і не забрали... Курка одна є зозулястенька. Може, заквокче на весну, то підсиплемо. А більш нічого нема. Ні на що обіпертися.

— Викрутимося! — впевнено мовив Устим.— Главне — живі... Другого дня Устим з Оляною та Петьком вийшли на люди. Устим

обійшов кругом хати, обдивився верх. Добре зроблено, на совість. Дерево путнє, не палички якісь там, ушито гладенько і стріху підрізано рівно.

— Хто робив? — спитав.

— Та... гуртом,— зніяковіло ніби Оляна.— Колгоспом.

— Нічого, живі будемо — оддячим.

І рушили через вигін у село, до лавки, до контори колгоспної — туди, де людей густіше. Устим був у новому синьому галіфе з червоними кантами, що мигтіли на сонці, в темно-зеленій гімнастерці, туго підперезаній широкою ремінякою шкіряною (брезентова — то хай на будень), при ордені й медалях і в пілотці набакир, з-під якої стримів угору густий закрутень рудуватої чуприни.

Оляна й Петько також були в чистенькому, хоч і не в новому. Оляна несла у вузлику онучану матерію до кравчині, щоб замовити з байки кофту собі, а з тоншого — дві сорочки Петькові. Устим вів сина

за руку, одно нахилявся до нього, казав усякі ласкаві слова, а очі, сірі, ясні, як і в Петька, сяяли щастям і довірою до всього світу.

Петько міцно тримав батька за руку і поглядав на нього вгору, тоді, не випускаючи руки, забіг трохи вперед і, вловивши батькову посмішку до себе, сказав:

— А до нас Пилип ходив!

Устим, як усміхався синові, так і не встиг згасити тої усмішки.

— Який Пилип, синочку? — спитав.

— Та який там у мороки Пилип,— засміялася Оляна і примружено подивилася на Петька.— Меле казна-що, а ти слухаєш. Хату вкривали, то й ходили ж люди.

Петько насупився і вмовк.

Устимові, однак, того ж дня розказали, який Пилип, коли і чого приходив у його хату...

"Що ж ти хочеш, як у нього ключі од колгоспної комори! — кричав над саме вухо Устимові довоєнний ще його товариш Сергій Лівий (під кінець війни Сергія поранило з контузією, так що він приглух) і нервово посмикував куцою кульшею в рукаві вицвілого синього піджака.— Він, гад, цими ключами не одну хату, де підходяща молодиця є, одімкнув... Стерво воно. І ключі ті язиком заробило, стерво. Всі люди на зборах як люди: сидять, слухають, що їм кажуть. А воно єк виступить, єк почне: ми обіцаємо, ми залічимо рани, ми беремо на себе... Звісно — на себе! А хто ж за нас тут що зробить, якби спитав? Думав я, що хоч після війни менше балакунів буде, а воно однаково... Ну, йому — ключі, залічуй рани!.. Наїло, напило ринку червону, як не лусне, тепер парубкує. Ха! Брови підбривав, стерво! Одне слово, плюнь і одвернись у другий бік —

у тебе дитина. Ото твоє. Ходімо краще вип'ємо за зустріч, за те, що живі-здорові, хоч я, бич, з однією клешнею зостався..."

Ночувати додому Оляна не прийшла, і лише тоді Устим, змучений випивкою і тим, що чув, повірив: Лівий, та й не тільки він, казали правду. Не спав цілу ніч, ждав, що ось-ось рипнуть двері, увійде жінка з сином і скаже, що були вони в тітки на хуторі та й забарилися. А ще скаже, що про Пилипа — то злий поговір, завидки людські: як-не-як — і хату до ума довела, і шмат хліба є. Ну, бувало, заходив, пробував залицятися... Хату поміг укрити, аби якось прихилити її ласку... Це правда. А більше нічого такого...

Устим повірив би. Він і ждав її ледь не до третіх півнів, щоб повірити. Не простити — повірити, та на тому й квит.

Другого дня він не виходив на люди, навіть у дворі ніхто його не бачив. Сидів у хаті, засунувши двері, щоб теж нікого не бачити. Приходили сусіди — відомо чого: розказувати... Не відчинив. Прибігав Лівий, мабуть, щоб іще випити і потім набридливо, до нудьги втішати його. Він був щирий чоловік, щирий до глухоти. Оляна й справді була в тітки на хуторі. І теж при засунутих дверях сиділа. Боялася, що заявиться Устим. Петька вислала у двір погратися: як наскоче Устим, то хай першим побачить сина... "Бог дасть,— утішала тітка Оляну,— перемежениться. Показиться, показиться, а тоді ще й просити прийде. Ось побачиш. Він тільки збоку глянути — мужик, а отуто, — показала собі на груди,— ягнятко боже. Погладь, приголуб — і замекекає... "

Устим не прийшов ні того дня, ні наступного, і Оляна відважилася навідатись додому. Та й тітка так нараяла: "Іди, бо вчора він за то кипів, а завтра розсердиться, що тебе довго немає, ще гірш наробиш. Сьогодні якраз іти треба.— І додала швидкою тихомовкою: — Та Петька, Петька зараз йому на очі... "

Двері були не засунуті, і у вікнах погашено. Оляна, терпнучи всім тілом, пхаючи поперед себе Петька, увійшла в хату. Нікого. Шинелі на гвіздку біля дверей немає, цигарковим димом пахне, купка грошей на столі...

Сіла на лаві, пригорнула до себе Петька і заплакала:

— Пішов батько, синочечку... Покинув нас, окаянний... Та щоб же йому і добра не було, як отак зробить, як дитину... рідну дитину отак нівечить... О-о...

Петько теж плакав і тремтів.

А Устим ішов степом, тим, що і позавчора, і ніс ув очах не людську — собачу обиду. На все і на всіх.

Ніхто з селян не співчував Оляні, дізнавшись про те, що Устим пішов з дому — ні жіноцтво, ні тим більше чоловіки, і це найдужче її дратувало.

Зустріла якось Пилипа, спитав: "Що, покинув?" Подивилася на нього благальними очима з-під низько напнутої хустки — поради і співчуття питалася ними. "Ха-х! Треба було держать!" — І пішов. Галіфе туго обпинає литки вище халяв хромових, широкозадий і товстоплечий, а холка над коміром, як ріпа, туга. Цуц!

Відтоді Оляна почала напускати на себе всякі хвороби і плакати. Не сама собі нишком плакала, а на людях: на роботі, перед сусідьми... Люди не залізні, до того ж Устим десь, а Оляна ось тут, поруч мучиться. Стали її жаліти, утішать, і скоро вже не вона, а Устим був винуватий у всьому. Ну, поганяв би там день-два чи запив на тиждень або й на місяць. То хай, то по-нашому. А то — кидати зразу. Та ще з дитиною. Ти ба, пиху розпустив! І хто б подумав: до війни такий кашко був...

І Оляна знову ожила. Почала запинатися високо, як і раніше, сміялася, співала, коли заводили пісні, йдучи з буряків, і щоб геть уже одвернути людей від доброї згадки про Устима, розказувала жінкам, як увесь хутір не пускав її за нього і як він її добивався.

"Ведуть мене ж до нього у лінєйку, а наші, хутірські, і подруги мої, і старші жінки, плачуть та за фату мене держать: не йди-бо, Оляночко, не йди. Та подивися ж, який він цибатий та зубатий... Не послухала, дурка, пожаліла. Бігав же слідом, як цуцик, на колінах просив... " — і зітхала.

А жінки, ті, що слухали, хоч і радніші були поспівчувати біді сестринській, чаїли підступні посмішечки: вже з Оляни як вродливка, то хай тоді Бог милує... І на що той Пилип поласився? Хіба на очі оті примружені, як у кішки на сонечку...

Взимку Оляна одержала від Устима триста карбованців і примовкла про нього. А коли пізно вночі якось Пилип тричі легенько постукав у шибку, дверей не відчинила. На зло.

Устим робив на заводі кочегаром, бо ніякої професії не мав. Та й здоров'я після ран було таке, що на заробітніше місце не станеш. А в кочегарці хоч і важко зміну одпектися, зате дві доби відпочиваєш. І підробити можна — на товарній станції, чи на складах, чи в магазині, де з вантажниками сутужно. Не собі добував зайву копійку — на роботі спецовку давали, у вихідні військове носив — додому якомога більше хотілося послати. Він і думав, і казав завжди так: "дома", "додому" — і тоді йому щеміло серце. Петько... Стрижений хлопчик, щербатенький на один зубик, медалькою грається...

Траплялася йому і молодиця. Заводська. Вечеряти в кочегарку носила, гомоніли. Сердечна жінка, але ж... Ні разу не озвалося до неї Устимове серце — сиділа в ньому щербатенька Петькова усмішка.

На роботі Устима поважали. Мовчазний, роботящий, поступливий. Треба відпрацювати дві зміни, хоч який зморений буде, не відмовиться. Вийти на суботник чи в цеху підмогнути в останні дні місяця, як там зашпортаються, чом — ги-и! — не підсобити людям. І то вже пирятиме тачкою металобрухт або стружку з-під верстатів, як щира коняка.

Одну ваду знали за Устимом: не любив тих, що виступають на зборах. Якщо по ділу хтось говорить, ще терпів і то не завжди.

"А ти заходися та й зроби краще! — кричить з місця.— Або мені скажи, я зроблю. Трибунщик!.. "

Це терпіли: правильно. Але ж як тільки хтось, виступаючи, починав милитися, Устим наче з ланцюга зривався. Пхався перед збори, махав картузом і кричав:

"Стоп! Ти чого хочеш, га? Чого ти хочеш? — А очі скажені, губи тремтять, чуприна дибки, як у вовка на загривку.— Хочеш об ногу тернутися? У майстри цілишся? Кажи! Отак прямо й кажи всім: хочу! А то: я, ми... Ямикало!"

Збори здивовано гули, а ті, хто сидів у президії, склавши сплетені пальцями руки на столі, нахилялися один до одного і перешіптувалися, строго покивуючи головами. Це зразу. А як звикли, то лиш посміхалися: що поробиш — хвороба у чоловіка, теж виступити хочеться, хоча б ось так...

"Товаришу Хомченко, ви по суті давайте, про діло",— скажуть з президії.

"А він — про діло? — кричав Устим про свого попередника.— Осьо діло!" — і показував свої довжелезні руки.

"Ну, гаразд, гаразд. Ви сідайте і заспокойтесь,— підводився з-за столу головуючий і, зробивши стурбовано-діловите обличчя, оголошував: — Слово має... "

Устим ішов на своє місце, і збори проводжали його ніякими усмішками, а як угадував — плескали в долоні. Проте у передсвяткові дні Устима не обходили ні грамотами, ні преміями: трудяга, тут нічого не скажеш.

До кочегарки, що пропахла жаром, парою та вугільною жужелицею, Устим звик дужче, ніж до ліжка в гуртожитку. Шуруй топки, наганяй "атмосфери", Випаде перепочити — сиди, на вогонь дивися, а перед очима — досвіток над оболонню побіля річки, понад болотами і болітцями. Над більшими — і тумани більші та густіші, над меншими — і тумани менші, прозоріші. Кущі глоду — як шатра між ними. А осінь як озветься... Осінь Устимові проти весни — писанка. Не в'яне тоді, а цвіте! Ліси — червоним глодом, сивими осокорами, твердо-жовтим листям на дубах і густо-зеленим — на берестах, а сонце — як соняшник, так низько, що рукою начеб дістав... І земля восени пахне краще, ніж завжди. Втомою пахне. Хіба не зморилася, он скільки народивши — і людям, і всьому живому. Спробуй!

На третю весну Устим одержав листа від Петька. Літери великі, жуки такі.

"Здрастуйте, тату!!! — прочитав Устим і закашлявся.— Перо моє заскрипіло, а серце моє заболіло! ("Це та лисиця навчила",— подумав Устим про Олянину тітку).— Тату! Приїжджайте! Я вас ждатиму. Я ждатиму вас біля лавки. Там усі встають. І ви вставайте там. До побачення! Петро Устимович Хомченко!"

Устим, напевно, так і зістарівся б у кочегарці, а може, зморившись жити самотиною, пристав би у прийми до котроїсь удови заводської і доживав свого віку з нудьгою вкупі, якби не той Петьків лист...

Увечері, як прийде хтось на посиденьки, Устим розказує про японців.

— У них не так, як оце в нас, що ложки. В них палички. І так вони швидко ними вміють... Клац-клац-клац — дивись, мисочку вже і підчистив. Та що якби локша там чи макарони, це і я, і всякий зумів би паличками взять. А то — рис! Поподзьобай! А командир роти у нас був чудар такий, веселий хлопець. Поїхав у город і привіз лантух ложок. Хай, каже, спробують ложками, роздайте їм ложки. Чи то ж то зуміють — ги-и! Роздали їм ложки — їдять аж гарно! Та одно хвалять: лус холосо, лус холосо! Коли б не харашо. Таки ж у ложку більше набереш. Тоді — це як ми вже почали їх потроху додому пускати, в Японію — котрий їде, то й ложку з собою бере. "Лозка самать холосо!" — каже і регоче.

— Сідай уже вечерять,— примружено дивиться на нього Оляна,— бо ти мені цими японцями голову так набив, що цілу ніч болітиме. А може, ще й завтра.

Устим підсовується до столу, зазирає в миску і посміхається. Їсти він любить. Не наїдатися, а їсти. Коли набирає в ложку, брови-козирочки підіймаються вгору, такі напружені, що аж тремтять, обличчя робиться ясне, лагідне, а коли несе до рота, губи тягнуться їй назустріч і усміхаються. Сьорб, сьорб тихенько,— поклав ложку, погладив себе по голові і знову: сьорб, сьорб...